

Druga orientacja (T.W. Samsonowa) usiłuje dialektycznie uzgodnić indywidualną i społeczną praktykę jako podstawę moralności socjalistycznej. Podstawowe potrzeby społeczeństwa jako funkcjonującej całości są w niej na planie pierwszym, jednostka jest tylko zintegrowanym momentem tej całości.

Trzecia orientacja (A.I. Titarenko, O.G. Drobnicki) idąc drogą tradycji heglowskiej wiąże praktykę z postępem historycznym, jednostkę ludzką jako „moment indywidualny” z tym, co ogólne. Także i w tym przypadku etyka jest podporządkowana interesom klasowym i decyzjom partyjnym.

Czwarta orientacja (G.D. Bandzeładze, J.A. Milner-Irinin, częściowo O.G. Drobnicki) wychodzi od człowieka i tego, co ludzkie. Podnosi pojęcie człowieka pracy i proletariusza do godności wartościującego pojęcia moralnego. Zdaniem Ehlena, ten kierunek najbardziej zgodny jest z etyczną myślą Marksa.

Praca Ehlena jest klasycznym przykładem sowietologicznej interpretacji radzieckich dyskusji i badań etycznych. To określa jej charakter, wpływa na zawarte w niej oceny i komentarze autorskie. Jest ona przykładem stale rosnącego na Zachodzie zainteresowania dla różnych dziedzin życia w krajach socjalistycznych, co samo w sobie nie jest rzeczą złą, lecz w wypadku ośrodków sowietologicznych wymierzone jest przeciwko marksizmowi i interesom socjalizmu.

Kazimierz Ochocki

PSYCHOLOGIA ZACHOWANIA MORALNEGO

Derek Wright, *Psychology of Moral Behaviour*, Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex 1971, s. 288.

Derek Wright z Uniwersytetu w Leicester (Anglia) jest autorem szeregu prac empirycznych z pogranicza psychologii rozwojowej i psychologii religii. Jego książka *Psychologia zachowania moralnego* ukazała się w wydawnictwie znanym jako oficyna prac popularnonaukowych, stanowi jednakże poważną naukową monografię, jest próbą podsumowania pokażnej części literatury zagadnienia (bibliografia książki zawiera ok. 400 pozycji).

Termin „zachowanie moralne” rozumie autor szeroko, obejmuje nim „wszystko to, co ludzie robią w związku z regułami moralnymi” (s. 15). W myśl tak sformułowanej definicji zachowaniem moralnym jest nie tylko przestrzeganie reguł moralnych lub łamanie ich, lecz także reagowanie (wyrażające się w działaniu lub ekspresji emocjonalnej) na określone postępowanie własne lub cudze, deklarowanie poparcia dla pewnych reguł moralnych, argumentowanie na rzecz ich słuszności, formułowanie na podstawie reguł moralnych takich czy innych ocen itd. Owo odniesienie do reguł moralnych, które wymienionym formom aktywności nadaje charakter zachowań moralnych, nie zawsze musi być uświadamiane sobie przez podmiot (analogicznie, często nie uświadamiamy sobie, że w naszych wypowiedziach stosujemy się do określonych reguł gramatycznych).

Autor wyodrębnił 5 grup zachowań moralnych: opieranie się pokusom, reakcje występujące po naruszeniu reguł moralnych, zachowania altruistyczne, myślenie moralne, głoszenie określonej ideologii moralnej. Każdemu z powyższych typów zachowań poświęcił osobny rozdział, jednakże poprzedził je prezentacją czterech głównych stanowisk teoretycznych, które z jednej strony są źródłem hipotez badawczych, z drugiej zaś stanowią układy odniesienia dla integracji zgromadzonych faktów empirycznych.

Podejście charakterystyczne dla psychologii grup społecznych wyraża się w rozpatrywaniu zachowania moralnego jako rezultatu interakcji jednostki z otoczeniem społecznym. Stąd w arsenale pojęciowym zwolenników tego kierunku wysuwają się na czoło takie terminy jak: norma, rola, grupa odniesienia, facylitacja społeczna, potrzeba aprobaty społecznej, zależność od informacji przekazywanych przez otoczenie, rozproszenie odpowiedzialności, poczucie odrębności itd.

Podejście psychoanalityczne dopatruje się w zachowaniach moralnych skutków funkcjonowania *superego* — struktury psychicznej powstającej w procesie identyfikacji z osobami, które cieszą się autorytetem w oczach dziecka. *Superego* jest wewnętrznym organem kontroli, który zarówno zapobiega naruszaniu reguł moralnych, jak i karze winowajcę poczuciem winy.

Teoria uczenia się wydobywa na plan pierwszy rolę takich czynników, jak: otrzymywanie wzmocnień (proces warunkowania) oraz stykanie się z przykładami określonych zachowań (proces modelowania). Zwolennicy tego podejścia chętnie sięgają do zjawisk obserwowanych w świecie zwierzęcym.

Teoretycy o orientacji rozwojowo-poznawczej traktują zachowanie moralne jako przejaw zdolności człowieka do inteligentnego myślenia i działania. W miarę jak doskonalą się rozumienie przez rozwijającą się jednostkę otaczającej ją rzeczywistości, staje się ona zdolna nie tylko dostrzegać sens w zastanych regułach postępowania, ale także twórczo rozwiązywać problemy moralne, wobec których staje.

W rozdziale poświęconym panowaniu nad sobą („Resistance to Temptation”) Wright przedstawił zarówno dane z badań eksperymentalnych, jak i wnioski z prac wykorzystujących relacje ludzi o własnym zachowaniu. W znanym sporze o to, czy panowanie nad impulsami skłaniającymi do naruszania norm moralnych jest funkcją cech osobowościowych, czy też całkowicie zależy od sytuacji, Wright skłania się do tezy o istnieniu osobowościowych przesłanek opierania się pokusom. Sądzi jednak zarazem, że wchodzi tu w grę bardziej ogólna zdolność do panowania nad sobą niż swego rodzaju powściągliwość dotycząca wyłącznie sfery moralnej. Autor dokonuje przeglądu badań związków między zdolnością panowania nad sobą a różnymi cechami człowieka (inteligencja, płeć, wiek, cechy osobowości) oraz cechami sytuacji (ryzyko wykrycia, siła pokusy, obecność bodźców lękotwórczych itd.). Przedstawione zostały także rezultaty prac badaczy zajmujących się wpływem metod wychowawczych rodziców na zdolność dzieci do przeciwstawiania się pokusom. Wydaje się, że wniosek Wrighta o niekonkluzywności wyników badań w tej dziedzinie sformułowany jest zbyt pochopnie, są bowiem autorzy¹, którzy na podstawie niemal tego samego zestawu źródeł, jakimi posługiwał się Wright, uchwycili jednak interesujące prawidłowości.

Za istotny wskaźnik braku odporności wobec pokus można uznać czyny przestępcze. Z tego względu Wright umieścił w swej książce odrębny rozdział o prze-

¹ Por. np. M. Hoffman, *Moral Development*, w: L. Carmichael (ed.), *Handbook of Child Development*, Vol. 2, New York 1970.

stępczości. Ponieważ porównując przestępców i nieprzestępców badacze mają do czynienia z dużo szerszą gamą różnic indywidualnych niż wówczas, gdy analizują właściwości osób badanych w warunkach eksperymentalnych, studia nad przestępczością pozwalają wykryć pewne zjawiska ważne dla problemu odporności na pokusy. Ujawniają więc rolę takiego czynnika jak różnice konstytucjonalne w podatności na wychowanie moralne (sugerujące ważność czynników genetycznych), wagę indywidualnych i społecznych czynników różnicujących obie płci, znaczenie stosunków emocjonalnych w rodzinie. Okazuje się też, że do czynów antyspołecznych może także prowadzić niekiedy wytworzenie u dziecka zbyt silnych hamulców wewnętrznych.

Pośród psychologicznych skutków przekroczenia norm moralnych analizuje się najczęściej poczucie winy. W rozdziale o reakcjach na przewinienie Wright prezentuje również dane o innych formach zachowań: tendencjach do naprawiania szkody, karania siebie, zmianach w sposobie widzenia świata. Autor ostrożnie opowiada się za stanowiskiem, że skłonność do przeżywania różnych postaci poczucia winy jest zwykle dyspozycją ogólną. Wright formułuje przypuszczenie o względnej niezależności opierania się pokusom od zdolności przeżywania poczucia winy. Wydaje się, że w tym właśnie miejscu powinien być przytoczyć (lub przypomnieć) cytowane w zupełnie innej części książki wyniki eksperymentu Solomona i współpracowników, którzy stwierdzili, że moment wymierzania kary za jedzenie „zakazanego” pokarmu decydował, czy tresowane w ten sposób szczenięta umiały powstrzymać się od przekroczenia zakazu, czy też jedynym skutkiem treningu było przejawianie niepokoju po przewinieniu. Po krótkim zestawieniu badań nad niektórymi korelatami przejawiania poczucia winy autor rozważa mechanizm kształtowania się tego zjawiska w toku procesu wychowawczego.

Rozdział o altruizmie pokazuje wielką złożoność tego zjawiska. Zachowania, których celem jest dobro innych osób, mogą być konsekwencją rozmaitych przesłanek motywacyjnych. Wright omawia więc: instynktowne mechanizmy altruizmu, altruizm wynikający z identyfikacji (rozszerzenia „ja” na bliskie osoby), nawykowe postacie altruizmu, wpływ przykładu zachowań obserwowanych u kogoś na pomaganie innym, rola mechanizmu współodczuwania (empatii), altruizm jako rezultat nacisku społecznego, wpływ poczucia powinności na niesienie pomocy, pomaganie jako pozorny cel działania. Na podstawie informacji zestawionych przez Wrighta można sądzić, że zdolność do działania altruistycznego idzie w parze z umiejętnością powstrzymywania się od ulegania pokusom.

W kolejnym rozdziale przedmiotem rozważań autora są prawidłowości myślenia moralnego (*moral insight*), uzewnętrzniającego się w ocenach moralnych, ferowanych przez podmiot oraz argumentacji, jaką stosuje na ich poparcie. Autor w sposób zwięzły zapoznaje czytelnika z wynikami badań Piageta i licznych kontynuatorów stosowanego przezeń podejścia. Przedstawiona została syntetycznie koncepcja teoretyczna, którą w latach sześćdziesiątych stworzył profesor Uniwersytetu w Chicago Lawrence Kohlberg. Proponowany przezeń schemat rozwoju aparatu poznawczego swoistego dla myślenia moralnego obejmuje trzy stadia zasadnicze: poziom przedmoralny, poziom moralności konwencjonalnej i poziom moralności autonomicznej. Układami odniesienia, którymi posługuje się jednostka w ocenie postępowania własnego lub cudzego, są w tych trzech stadiach odpowiednio: a) własny interes (koszta i zyski działania), b) opinia publiczna i uznane autorytety, c) demokratycznie uzgodnione reguły oraz własna twórcza idealizacja rzeczywistości.

Badania nad wyznacznikami treści przekonań moralnych to temat następnego rozdziału pt. „Ideologia moralna”. Jego pierwsza część traktuje o tym, jakie czyny

ludzie potępią. Porównanie danych z badań surveyowych prowadzonych w ostatnim dziesięcioleciu uwidacznia, że choć nie ulega zmianie stosunek młodzieży do czynów antyspołecznych, następuje wyraźna liberalizacja postaw wobec czynów określanych jako „antyascetyczne” (stosunki przedmażeńskie, nadużycie alkoholu itd.). W odrębnych paragrafach autor przedstawia dotychczasową wiedzę o zależności potępienia pewnych czynów od płci, wieku i religijności. W drugiej części rozdziału omówione są prawidłowości w dziedzinie kształtowania się i funkcjonowania wartości (a więc pozytywnych celów) i zachowań realizujących je.

Charakteryzując poszczególne dziedziny postępowania moralnego ludzi Wright zwracał uwagę, że u wielu ludzi obserwuje się znaczne dysproporcje w rozwoju różnych sfer. Opisując zachowanie moralne jednostki nie możemy zazwyczaj dokonać globalnej oceny — ocena wypada różnie w zależności od obszaru, którego dotyczy, w rezultacie otrzymujemy dla każdego człowieka pewien profil jego właściwości moralnych. Gdy funkcjonowanie moralne człowieka wykazuje pewną stałość i konsekwencję w różnych dziedzinach, mówimy o typie charakteru. Korzystając z propozycji szeregu autorów (głównie na podstawie koncepcji Pecka, Havighursta i współpracowników), Wright wyróżnił sześć głównych typów charakteru, mianowicie: a) moralny, b) konformistyczny, c) autorytarny, d) kolektywistyczny, e) skrupulatnie przestrzegający reguł, f) autonomiczno-altruistyczny.

Ostatni rozdział książki nosi tytuł „Religia, wychowanie i moralność”. Autor, sam zresztą prowadzący badania w dziedzinie psychologii religii, ma do dyspozycji niewiele materiału empirycznego, który pozwalałby na gruntowną weryfikację tezy o istnieniu lub braku związku między rozwojem moralnym a różnymi aspektami religijności. Dlatego Wright w dużej mierze zdany jest na spekulacje. Stanowisko autora najlepiej charakteryzuje następująca wypowiedź: „Niezbyt sensowne jest pytanie, czy religia umacnia moralność. Ludzie o wszystkich typach charakteru mogą być religijni, lecz będą oni religijni w różny sposób” (s. 238). Uznając za najbardziej godny zalecenia altruistyczno-autonomiczny typ charakteru, Wright formułuje szereg uwag, które mają pomóc pedagogom odpowiednio organizować ich działanie. Wskazuje, jakie elementy życia szkolnego trzeba zmienić, by wychowywać świadomych altruistów oraz wyszczególnia pewne grupy czynników sprzyjających kształtowaniu innych, niż propagowany przez niego samego, typów charakteru.

Książka Wrighta jest jedną z niewielu prac ogarniających tak rozległy obszar wiedzy z zakresu psychologii moralności. Datujący się od lat pięćdziesiątych, a szczególnie intensywny w ostatnim dziesięcioleciu rozwój badań w omawianej dziedzinie nie szedł w parze z próbami syntezy zgromadzonych faktów. Niestety wiele problemów nie znalazło jeszcze dostatecznego naświetlenia. Zaletą pracy Wrighta jest duża ostrożność w wyciąganiu ogólnych wniosków. Towarzyszy jej jednak znaczna wnikliwość i pomysłowość w wysuwaniu pomysłów hipotetycznych rozwiązań wielu kontrowersyjnych kwestii. Książki tego typu inspirują zarówno refleksję teoretyczną, jak też zachęcają do podejmowania nowych badań. Przejrzystość układu książki, klarowny język i tok wyводу, obfita bibliografia, szczegółowy indeks rzeczowy sprawiają, że praca Wrighta może służyć jako nowoczesne kompendium wiedzy z zakresu psychologii moralności.

Andrzej Gołąb